

СУСІД З КАМЕНЕМ ЗА ПАЗУХОЮ*

В яких випадках національна меншина стає п'ятою колоною?

За сприятливих умов національні меншини можуть відіграти шляхетну роль у справі єднання народів, їх взаєморозуміння і взаємозбагачення культур. Людська природа, однак, така, що люди частіше б'ються, аніж дружать.

Кінець ХХ століття відзначений численними етнічними конфліктами у всьому світі, включаючи територію колишнього СРСР. Природа цих конфліктів різноманітна. Іноді це боротьба за право мати свою національну державу (баски, курди, чеченці та ін.). Однак частіше етнічні конфлікти виникають, коли нацменшина в якійсь країні (ірландці в Ольстері, серби в Хорватії, вірмени в Нагірному Карабасі тощо) вже мають у суспільстві свою «материнську» державу, тобто таке національно-адміністративне утворення, де даний етнос становить правлячу більшість. З цілком зрозумілих причин люди можуть захотіти «жити у себе вдома», «в своїй державі», а в «материнській» державі може виникнути спокуса використати проти інших країн своїх співплемінників як «етнічну зброю». Наслідки таких дій можуть бути щонайважчими. Класичний приклад тому – гітлерівська Німеччина. Як відомо, одним з головних пріоритетів нацистської зовнішньої політики було прагнення об'єднати всіх «фольксдойчів», що проживали у «бліжньому зарубіж'ї» (етнічних німців або тих, кого нацисти вважали німцями без уповноваження їх на це: австрійців, ельзасців та ін.) в одній державі («айн райх, айн фольк, айн фюрер»), тобто «одна імперія, один народ, один вождь»). Проводилась така політика, зрозуміло, під гаслом «захисту наших від гноблення». <...>

У Чехословаччині, яка колись була складовою частиною імперії Габсбургів, – ставлення до німецької меншини можна було назвати зразково-показовим. Німці мали свої школи і вищі навчальні заклади, свою пресу, національне представництво в парламенті і навіть окремі німецькі лікарні. Власне кажучи, чехи і словаки були у власній країні до певної міри людьми другого сорту, а першим сортом були якраз німці: будь-який «фольксдойч» від Праги до найменшого села міг жити, не знаючи жодного чеського слова, і вважав за норму звернутися до будь-якого чеського чиновника, торговця і т.п. по-німецьки і вимагати відповіді німецькою – аналогічно тому, як поводити і сьогодні поводять себе росіяни в республіках колишнього СРСР.

Однак саме Чехословаччина першою відчула на собі важку лапу Гітлера. Як вказує дослідник, Гітлер використав німецьку п'яту колону в Чехословаччині та інших країнах «як знаряддя, безперервно, починаючи з 1933 року, застосовуючи його з неперевершеною майстерністю, діявольською винахідливістю і найвищою мірою презирства до укладених угод і загальноприйнятих правил пристойності»¹. На жаль, більшість «фольксдойчів» клонули на гітлерівську приманку і поряд з «рейхсдойчами» (громадянами Німеччини) стали слухняними виконавцями нацистських планів.

Схожість подій півстолітньої давності з реальністю наших днів вражає. Замініть назви «Німеччина» і «Чехословаччина» словами «Росія» та «Україна», поставте замість «Судети» – «Крим», замість «Конрад Генлейн» – «Юрій Мешков», і ви отримаєте майже точну копію того, що відбулося наприкінці 30-х років (аж до того, що Генлейн, як і Мешков, був професійним фізкультурником). Тому ви-

вчення поведінки німецьких нацменшин у різних країнах може виявитись вельми корисним нині, коли внаслідок розпаду СРСР значні етнічні групи (насамперед, зрозуміло, мільйони росіян) опинилися за межами своєї етнічної батьківщини. Від відповіді на питання, чи зможуть ці люди мирно вписатися у нові держави або ні, залежить надзвичайно багато: можливо, стабільність всього євразійського континенту. <...>

Сьогодні, либонь, немає жодного російського політика або громадського діяча, який би не говорив про «мільйони руських, отторгнутих от родини» або про «расчленение по живому». Проте нікому з ораторів не спадає на думку, що вони представляють народ (або щонайменше державу, якщо РФ оголосила себе правонаступницею Російської імперії та СРСР), який тільки тим і займався, що «расчленяв по живому» сусідні народи (українців, коли Москва і Варшава поділили між собою Україну за Андрусівським договором 1667 року, затим поляків, азербайджанців, румунів, німців у советський час...). Тому скарги росіян де-небудь в Кишиневі, що їх «отторгли от родини», сприймаються місцевим населенням щонайменше іронічно.

Невизнання своєї провини призводить до надто завищених вимог росіян до «тубільців». Якби «тубільці» застосували щодо росіян усі дії, котрі застосовували проти них (наприклад, депортували всіх росіян в телячих вагонах куди-небудь в Каракуми або перевели російські школи в Ташкенті на арабську графіку), то переконаний: росіянам, що називається, небо за макове зернятко здалось би. Але, наскільки мені відомо, помсти за принципом «око за око, зуб за зуб» не відбувається (за рідкісними, можливо, винятками). Однак шляхетність «тубільців» рідко оцінюється належним чином. Московські газети вщерть набіті прикладами «гноблення» росіян, які у представників «титульних» націй у державах, про які йде мова, можуть викликати лише гірку усмішку або навіть гнів. <...>

Усі бачать, як «нервово» Москва реагує на цей український борг: постійний шантаж, політичний тиск, погрози «перекрити кранік» і здійснення цих погроз реально. (Таке «братерське» хапання за горло у важкий для України час українці, безумовно, надовго запам'ятають і запишуть у свої підручники історії). Але чому б уряд України не поставити перед Москвою питання про фінансування російської школи і культури в Україні і навпаки на паритетних засадах? Мільйони українців, що проживають в РФ, такі ж платники податків, як і росіяни в Україні. І якщо Москва не витрачає жодної копійки зі сплачуваних українцями, білорусами,

* Цей матеріал було опубліковано в журналі «Універсум» (ч. 1-2, 1996). Актуальності він не втратив. Подаємо скорочений варіант.

казахами, вірменами податків на розвиток їхньої культури, на школи тощо, то, можливо, і Києву, Мінську, Алмати, Єревану варто почати економити кошти за рахунок російських шкіл, театрів, трансляцій московських телепередач? <...>

Сюди ж впритул долучається складне і болоче мовне питання. Не секрет, що більшість росіян, котрі проживали в «національних» республіках, у часи СРСР не знали і, головне, не хотіли знати мов тих народів, серед яких вони жили. Найнесміливіші спроби навчити їх цих мов (уроки національних мов у російських школах) впереваж агресивно відкидалися. Я був свідком, як десь у 1990 році якийсь літній чоловік у «Гайд-парку» на Пушкінській площі (пам'ятаєте, існував у Москві такий куточок, де збирались охочі посперечатись на політичні теми?) грубо чванився тим, що прожив тридцять років в Естонії і не знає, як «по-їхньому» «дякую» або «добридень»:

– А на ... оно мне нужно?! У нас на заводе все русские, і у меня друзья все русские, я к естонцам в гости не хажу!

Можу долучити й особисті спогади. Наприкінці 60-х років я навчався на російському відділенні філологічного факультету Херсонського педінституту. Зрозуміло, були в нас, філологів, заняття з української мови. І багато студентів, росіяни за національністю, вимагали звільнити їх від «непотрібної української мови». Добре пам'ятаю, як Наташа Б., студентка з нашої групи (її найулюбленішим заняттям було полювання за іноземними матросами в Херсонському порту), канючила:

– Ну па-ажа-луста... Атпусті-те...

– Ви живете в Україні і повинні знати українську мову, – казала їй викладачка.

– Ну і что, что живу... – відповіла по-російськи Наташа, явно працюючи на публіку, тобто всміхаючись і одночасно поводячи плічками, шиєю та іншими частинами тіла. –

– А я ру-усская...

– Вас після інституту розподілять на три роки в село, де

ви будете навчати українських дітей, – пояснювала викладачка, граючи вже жовнами на вилицях. – Вони погано розмовляють по-російськи. Як же ви зможете донести до них свою думку, якщо не будете знати їхньої рідної мови?

– Может, я не пае-еду в село... А может, я выйду за-амуж...

Ніхто з росіян не дивується, що у США розмовляють по-англійськи, а у Франції по-французьки. Коли в часи «розвинутого соціалізму» якому-небудь москвичу чи лєнінградцю випало неймовірне щастя – місячне відрядження у ФРН, він за півроку чи навіть за рік до того починав посилено вивчати німецьку і навіть спав у навушниках і, зазначаючи, повторював:

– Ді аутобан...

Однак, вирішивши переїхати назавжди в Латвію, він упереваж не вважав за потрібне вивчити хоча б одне латиське слово. Йому вбили (і він сам собі навів), що Рига, Ташкент і Львів – це все «Росія», а в Росії, як відомо, розмовляють по-російськи. <...> Той факт, що внаслідок розпаду СРСР певна частина росіян залишилась за межами Росії, тлумачиться як «вєлічайшая національная трагедия», «разрезаніє єдиного народа по живому» – словом, мало не як планетарний катаклізм, якого не знало людство за всю свою історію. <...>

У Придністров'ї найчисельнішою етнічною групою є українці, цей район межує з Україною і раніше входив до складу УРСР. Проте української п'ятої колони там немає, і руху за приєднання до України також немає, тому що Україна, яка строго виконує міжнародні домовленості й намагається вести цивілізовану зовнішню політику, не прагне викликати незадоволення серед українців (і в даному разі союзників, росіян) та забороняє рух за приєднання Придністров'я до України, «не приймає» Придністров'я до себе.

В останні роки існування СРСР російський націоналістичний рух («Интерфронты» та інші) у Латвії та Естонії прибрав небезпечних розмірів, загрожуючи стабільності

Росія проти Японії, Англії, США, Німеччини, Франції та ін.: «Нова Велика Китайська стіна». Карикатура з американського журналу «Ріск», кінець XIX століття

цих країн. Однак досить було адміністрації Єльцина визнати незалежність Балтійських держав, існуючі кордони і вивести російські війська, як такі рухи практично зчезли. Інакше кажучи, достатньо було навіть не заборони Москви, а просто зменшення підтримки «російськомовних».

Зате цілком очевидно, що Москва не лише не забороняє кримського сепаратизму, а й з усіх сил заохочує його і намагається перетворити тамтешніх росіян у свою п'яту колону з такою безцеремонністю, яка і не снилася Гітлерові, котрий діяв, як ми пам'ятаємо, «з найвищою мірою зневаги до підписаних угод і загальноприйнятих правил доброго тону». Версальська угода, котра встановлювала кордони Німеччини, була нав'язана їй країнами-переможцями в Першій світовій війні – Росія передавала Україні Крим добровільно і Біловезькі угоди підписувала також добровільно, однак почала їх ревізю, коли ще не висохло чорнило під підписом Єльцина. <...>

Росія з усіх сил – так би мовити, і руками, і зубами – тягне до себе Крим всупереч думці всього міжнародного співтовариства, в тому числі Ради Безпеки ООН, експерти якої прийшли до однозначного висновку про повну формальну законність належності Україні як Криму, так і Севастополя. <...>

Основну ставку в проведенні територіальної експансії Москва, як завжди, робить на грубу силу; на свою військову присутність у Придністров'ї, у деяких республіках Закавказзя й Середньої Азії, де Кремлеві вдалося вирвати згоду на розміщення військових баз, і, зрозуміло, у Криму. Можна зазначити, що президент Чехословаччини Бенеш, на відміну від Кравчука або Кучми, не мав головного болю такого гатунку: до Мюнхенської змови німецьких військ у Судетах не було, а Генлейн, якщо й намагався створити свої озброєні формування, то принаймні маскував їх під «спортивні об'єднання» і «гімнастичні спілки». Крим весь набитий російськими військами, причому Кремль приховує від російської суспільності той факт, що бойові сили Чорноморського флоту, які Росія намагається зберегти в Криму, складаються не стільки з кораблів на стоянках, скільки із сухопутної частини ЧФ: повітряно-десантних частин, танкових полків, з'єднань авіації, морської піхоти... У цілому позиція Міністерства оборони Росії приблизно зводиться до вимоги: у всіх вузлових точках Криму повинні розташовуватися російські військові частини, і жодних українських військових формувань у Криму не повинно бути. Нагадаю, що багато хто з високопоставлених московських керівників і Мешков неодноразово вимагали вивести з Криму всі українські війська (досить оригінальне уявлення про державний суверенітет України), пояснюючи таку вимогу «запорукою миру і спокою». Нагадаю також, що Мешков намагався перепідпорядкувати собі всі силові структури Криму. <...>

Ще одним фактором, який сприяє перетворенню російської общини Криму в проросійську п'яту колону, є потужна пропагандистська і взагалі моральна підтримка, яку подає Москва кримським сепаратистам. Без перебільшення можна сказати, що з самого моменту проголошення Україною незалежності московські засоби масової інформації видають один суцільний рев, в якому на всі лади варіюється одне й те ж слово: Крим. У повній відповідності з науковими принципами масової пропаганди, відкритими Геббельсом, без кінця повторюється кілька найпростіших тез: «Крим – ісконно русская земля», «Севастополь – город русской слави», «Хрущов после двух стаканов коньяка сдуру отдал Крим».

Мені вже доводилося писати про те, що жодна з цих тез не має нічого спільного з дійсністю і може бути легко спростована. Наприклад, міф про «город русской слави» створений

ще царською історіографією, щоб замазати поразку Росії у Кримській війні. Ніхто не заперечує, що захисники міста-порту (які, до речі, у переважній більшості були українцями) дійсно стійко оборонялись, однак, думається, що до ратних подвигів відносяться ті випадки, коли міста (наприклад, Берлін) беруть і війну виграють, а не навпаки. А Севастополь російським командуванням був зданий, а згодом за Паризьким миром виміняний на Карс, переданий туркам.

Разом з тим ми розуміємо, що «звичайна» людина в Росії (тобто не професіональний історик і не спеціаліст теорії пропаганди) не спроможна протистояти масовому натиску брехні, посиленої до того ж сучасними технічними засобами (тим більше, що особливу притягальну силу завжди мають саме фальшиві міфи, на зразок «комунізму – світлого майбутнього» і «боротьби за життєвий простір»). Для ілюстрації цього твердження наведемо цитату з капітальної праці відомого американського історика і журналіста У. Шіпера:

«Мені на власному досвіді довелося переконатися, як легко оволодівають розумом брехлива преса і радіо в тоталітарній державі... Часто в домі знайомого німця, у конторі чи під час випадкової розмови з незнайомою людиною в ресторані або кафе я чув досить дивні твердження від, здавалось би, інтелігентних людей. Було видно, що вони, як папути, повторюють різні нісенітниці, почуті по радіо або вичитані з газет. Іноді я спішив висловити їм це, але в таких випадках наштовхувався на такий недовірливий погляд або на таку реакцію, наче допустив у їхній присутності страшне богохульство. І тоді я усвідомлював, наскільки марні спроби встановити контакт з людиною із деформованою свідомістю, для якої реальністю було лише те, що втовкмачили їй Гітлер і Геббельс – ці цинічні фальсифікатори правди»². Згадаю ще про одну тезу, яку московські політики та ЗМІ посилено навіюють росіянам і етнічним росіянам, що живуть поза Росією. Доводиться, що вони «аказались за границей» через те, що були «неправильно проведені границі», без «всякого соотнесенія с етнічским составом областей, местностей і їх історическими традициями» (Солженіцин). <...>

Окупувавши у січні 1918 року Східну Україну, більшовики негайно зробили спробу відторгнути від неї Донбас і Криворіжжя, створивши маріонеткову Донецько-Криворізьку республіку у складі РРФСР, але через три місяці наїлися сорому: місцеве населення аж ніяк не рвалося в Росію – не дивно, якщо врахувати, що в ті роки українці становили в Донбасі 64,9 відсотка, а росіяни тільки 26,6 відсотка³ (решта – греки, німці, євреї та інші).. І Леніну залишалося тільки з сумом констатувати: «Что касается Донецкой республики, передайте товарищам... что, как бы они ни ухитрились выделить из Украины свою область, она, судя по географии Винниченко, всё равно будет включена в Украину...»⁴.

Як бачимо, річ зовсім не в українофільських тенденціях большевиків. Варто нарешті – оскільки російські керівники і громадські діячі явно соромляться це робити – назвати справжню причину того, що 25 мільйонів етнічних росіян опинилися за межами РФ. Ось що пише з цього приводу видатний знавець національного питання в ССРР А. Авторханов:

«Царі посилали на завойовані ними національні окраїни не колоністів, а армію та бюрократію. Тому російське населення становило там ще в 1926 році лише 5 відсотків. Большевики, крім армії та бюрократії, взяли курс ще на масове заселення національних республік представниками некорінних національностей, переважно російсько-українським населенням... Стратегічна мета міграції – це денационалізація націй, в кінці якої корінне населення республік становитиме національну меншину у власних республіках. Звід-

си ясно, що прийшло населення, ставши більшістю в республіці, буде претендувати на зайняття всіх керівних постів, та й саме існування національних республік з російською більшістю стане анахронізмом»⁵.

Розгляньмо, як утворювалася найбільша російська община поза Росією – в Україні. За станом на 1926 рік в Україні – у нинішніх її межах, тобто з урахуванням польських, румунських, чехословацьких статистичних даних – проживало 28 626 тисяч українців і тільки 3 165 тисяч росіян⁶. За переписом 1989 року кількість українців у республіці зросла до 37 419 тисяч чоловік, тобто лише в 1,3 раза порівняно з 1926 роком, а росіян – до 11 356 тисяч чоловік, або в 3,6 раза! Враховуючи, що природний приріст у росіян і українців приблизно однаковий, ясно, що таке триразове перевищення темпів зростання російського населення порівняно з корінним, українським, могло бути викликане лише масовою міграцією росіян в Україну (отже, причина зовсім не в «неправильних» кордонах).

Опубліковані недавно в Україні документи з розсекречених архівів свідчать, що переселення росіян аж ніяк не було спонтанним, а старанно планувалось Кремлем: кількість, строки, заходи матеріального заохочення, забезпечення транспортом, житлом тощо. Так, лише 1933 року, коли мільйони українських селян були виморені штучно викликаним голодом, з Горьковської області в Одеську було переселено 2120 селянських господарств, з Івановської в Донецьку – 3527, з Центрально-Чорноземної в Харківську – 3800, із Західної (тобто Смоленської) у Дніпропетровську – 6679 господарств. (Переселення, як бачимо, йде не на Київщину, чи Полтавщину, а саме в ті області, де й без того процент російського населення найбільш високий). Усього ж в Україну тільки за цей 1933 рік 329 ешелонами було перевезено 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 чоловік)⁷. <...>

Крик про «защиту русских» має метою лише виправдання територіальних загарбань і нічого більше – аналогія з гітлерівцями повна. Очевидно, що росіяни Криму потрібні Москві так само, як росіяни Кемеровської області або Сахаліну (тобто, як кажуть, і задарма не потрібні) – просто Москва вбачає у Криму дуже жирний і ласий шматочок.

Скажу також, що російське керівництво намагається викликати невдоволення російської общини Криму абсолютно тими ж методами, до яких вдавався Гітлер: суцільна брехня, її тотальний характер, коли політичний підтекст усюється у всі передачі розважального характеру: футбольні матчі, естрадні концерти, кінопрограми (стару стрічку «Адмірал Нахімов», яка повинна нагадувати про «ісконную русскость» Криму, вранці крутить перший канал, удень – канал «Россия», а увечері – московський), зведення погоди, де на картах Крим один час зафарбовувався не в «український» колір, і багато іншого. <...>

У моменти загострення російсько-українських відносин, наприклад, з приводу Криму, до мене під час поїздок по Україні (зустрічі з людьми, розмови...) нерідко підходили місцеві росіяни і, хвилюючись, вимовляли одну й ту ж фразу. – Я сам росіянин, але моя батьківщина – Україна, і передайте в Москві цим гадам (тут, як правило, називалися прізвища одних і тих самих московських політиків правого напрямку), що якщо вони сюди полізуть – я перший автомат у руки візьму!

Чи варто вірити таким заявам? Думаю – варто. Люди ще трохи розбираються, де Добро, а де Зло. Якщо навіть із Чечні неодноразово надходили повідомлення, що на боці дудаєвців з ідейних міркувань воюють росіяни, то про Україну (у разі збройного конфлікту з нею) й говорити нічого.

До речі, не можна не відзначити, що найголосніші крики з «ближнього зарубіжжя» про «ущемленіє» долинають

не стільки від росіян, скільки саме від російськомовних: литовських вірмен, українських євреїв або від якогось плода романтичного кохання уйгура та молдаванки. Явище цілком зрозуміле. Росіяни, нерідко проживаючи у національних республіках Бог знає в якому поколінні, нерідко чудово володіють «корінною» мовою (до слова, ніхто так віртуозно не володів українською лайкою, як мій криворізький друг дитинства Алік Глушков, який числився за паспортом росіянином), у Росії бували хіба що на екскурсії за профспілковою путівкою і, як ми вже сказали, щодо «корінного» патріотизму, буває, перевершують аборигенів: можна згадати колишнього міністра оборони України К. Морозова. А російськомовні – ці, як висловився б Сталін, «безрідні космополіти» – відмовились від своїх коренів, затратили величезні зусилля на те, щоб вивчитись без акценту розмовляти по-російськи і майже вже стали «савсем-савсем русскими» – першосортним, так би мовити, народом, – як раптом виявляються нахаби, які кажуть їм, що віднині у Ризі буде латиська мова, в Києві – українська і так далі. Уявляєте собі обурення цих бідолах: виходить, вони даремно старались?

Захист «пригноєної німецькомовної меншини» закінчився, як ми знаємо, найсумнішим чином. Розраховуючи покінчити з несправедливістю щодо німців, члени німецьких общин і керівники Німеччини були готові виявити незмірно більшу несправедливість до інших народів. Була розв'язана найбільша в історії світова війна. <...>

Погнавшись за «одвічно німецькими» Судетами, «одвічно німецьким» Данцігом – Гданськом, «одвічно німецьким» Кримом (так-так! гітлерівці «доводили», що саме німці мають найбільше «історичних прав» на Крим, бо найдовше півостровом володіли їхні предки – готи, що, до речі, відповідає дійсності, і Крим на німецьких картах 1942 року іменувався «Готенланд») і за життєвим простором на Сході, Німеччина втратила величезні справді німецькі території.

Після воєнної катастрофи німці раз і назавжди відмовилися від територіальних домагань. Сьогодні на території, яка за площею лише у півтора раза перевищує територію Білорусі (причому її займають гірські, мало придатні для життя області), живуть 80 мільйонів німців. Цей «життєвий простір» дозволив їм не тільки цілком просторо розміститися самим, але й прийняти мільйони іноземних робітників (а останнім часом – з гуманних міркувань – сотні тисяч біженців з різних країн), а також досягти щонайвищого рівня життя, на який із заздрістю дивляться мешканці інших держав.

Але за прозріння було заплачено надто дорогою ціною.

Москва, червень 1995 р.

Примітки

¹ Ионг Л. де. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. М., 1958. С. 433.

² Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. М., 1991. Т. 1. С. 286, 287.

³ Державність. – 1992. № 2. С. 49.

⁴ Ленин В. И. Поли. собр. соч. Т. 50. С. 50.

⁵ Авторханов Л. Империя Кремля: Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990. С. 149–151.

⁶ Исип С. Динаміка етнічної складу населення України (за даними переписів населення 1897 – 1989 рр.). С. 28 (У кн.; Інститут соціології АН України. Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. К., 1993).

⁷ ЦГАНХ СССР. Ф. 5675. Оп. I. Д. 33. Л. 56.

Володимир КОВАЛЕНКО (Москва)